

Лінгвокогнітивні виміри дослідження латинськомовної медичної термінології: на перетині метафори і метонімії

О. Г. Михайлова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: mikhailova_elena@ukr.net

Paper received 08.09.20; Accepted for publication 24.09.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-235VIII70-07>

Анотація. Стаття присвячена еволюції античної теорії метафори Арістотеля і Квінтіліана, що знайшла продовження у теорії концептуальної інтеграції, або блендінгу Ж. Фокон'є і М. Тернера. Ідея спільного підходу до вивчення метафори і метонімії виявила творчий характер цих базових когнітивних процесів, взаємодія яких покладена в основу гібридного явища метафтонімізації. Випадки перетину метонімії і метафори визначено на прикладах латинськомовних анатомічних термінів.

Ключові слова: метафора, метонімія, ментальний простір, анатомічна термінологія, латинська мова.

Історія дослідження такого складного явища як метафора налічує понад дві тисячі років, але й сьогодні тривають наукові дискусії щодо мовно-ментального буття метафори, особливостей її функціонування у різних видах дискурсу, співвідношення метафори і метонімії у процесах розвитку мови і людського мислення. Першим, хто теоретично обґрунтував існування метафори (грец. μεταφορά / лат. translatio – перенесення) як риторичного засобу, тропу (грец. τρόπος – поворот, образ), був Арістотель. У трактаті “Поетика” він визначив метафору як заміну назви однієї речі назвою іншої і розкрив механізм дії процесу метафоризації: “перенесення слова (назви) із зміненним значенням з роду на вид або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією” [1, с. 62-65]. Зауважимо, що перші два випадки транспозиції (назва роду → назва виду, назва виду → назва роду) є властивими не метафорі, а семантичному явищу метонімії, інші два (назва виду → назва іншого виду, аналогія) є метафоричними перенесеннями, отже, за визначенням Арістотеля, метафора є перенесенням, яке ґрунтується на родо-видових відносинах і аналогії / подібності. Для ілюстрації транспозиції за аналогією грецький філософ використовує “випадок, коли друге слово має відношення до першого, як третє до четвертого”, наприклад, “чаша Діоніса” і “щит Арея” [1, с. 64]. У такому випадку “чаша має таке саме відношення до Діоніса, як щит до Арея”, отже за аналогією можна назвати чашу щитом Діоніса, а щит чашею Арея. Обидві метафори є розгорнутими атрибутивними словосполученнями з неузгодженим означенням, вираженим власною назвою у родовому відмінку. Така синтаксична конструкція вказує на належність речі конкретній особі (лат. genētivus possessivus – родовий належності) і є різновидом метонімічної транспозиції.

У підсумку можемо зауважити, що логічним підґрунтям метафори Арістотель вважає родо-видові відносини, що спираються на принцип суміжності, коли ціле знаменує частину (genus pro specie – рід замість виду) або навпаки частина – ціле (species pro genere – вид замість роду). У теорії метафори Арістотеля метонімія підпорядковується метафорі, а метафора об'єднує два види відношень: метонімічні, коли переносні значення виникають на основі суміжності (родо-видові відносини); метафоричні, коли переносні значення ґрунтуються на принципі аналогії / подібності.

Автором найбільш авторитетної за часів античності класифікації риторичних засобів (тропів і фігур) вважається послідовник Арістотеля, римський учитель риторики Квінтіліан, який у “Риторичних повчаннях”

(“Institutio oratoria”) робить спробу диференціювати метафоричні і метонімічні зсуви у значенні слів. Так, Квінтіліан визначає метафору як *transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco, in quo proprium est, in eum, in quo aut proprium deest, aut translatum proprio melius est*, – отже перенесення назви або слова зі звичного для нього місця на те, де властиве йому (значення) або відсутнє, або переносне є кращим [9, с. 82]. У якості одного з прикладів метафори римський ритор наводить вираз: *translatio [est], cum dico de homine “leo est”* – це метафора, коли я кажу про людину «він лев». Для ілюстрації метонімії Квінтіліан пропонує наступний приклад: *nam ut “Vulcanum” pro igne vulgo audimus... ita “Liberum et Cererem” pro vino et pane*, – отже ми всюди чуємо «Вулкан» замість вогню, так само «Лібер і Церера» замість вина і хліба [9, с. 82]. Серед тропів він також окремо виділяє синекдоху (грец. συνηκδοχή / лат. intellectio – те, що мається на увазі, домислюється) як різновид метонімії, що базується на градуальній (за кількістю) суміжності: *haec variare sermonem, ut ex uno plures intelligamus, parte totum specie genus, precedentibus sequentia, vel omnia haec contra... Nam et Livius saepe sic dicit: “Romanus proelio victor”, cum Romanos vicisse significant*, – це урізноманитне мову так, що ми замість одного розуміємо більше, за видом – весь рід, за попереднім – наступне, або все навпаки... Отже і Лівій часто так каже: „Римлянин – переможець у битві”, коли має на увазі, що римляни перемогли [9, с. 82]. За Квінтіліаном, родо-видові відносини є логічним підґрунтям для синекдоху, тому метонімія і синекдоху відокремлюються від метафори, а випадки метонімії є достатньо чітко визначеними. Своєрідним виключенням є приклад метафори “він лев”, де метонімічна ознака трансформується у метафору, тобто обидва виміри перетинаються.

Теорія метафори Арістотеля висвітлила спільну основу метафоричних і метонімічних перенесень – логічна операція порівняння / зіставлення об'єктів, започаткувала погляд на метафору у двох вимірах: а) горизонтальному – за принципом суміжності (метонімія, синекдоху), б) вертикальному – за аналогією/подібністю (метафора).

Метою нашої лінгвістичної розвідки є визначити виток і сучасний стан інтеграційної теорії двох базових когнітивно-семантичних процесів, описати випадки перетину метафори і метонімії (метафтонімізації) у спеціалізованій науковій мові – латинськомовній анатомічній термінології.

Інтеграційний підхід, започаткований у працях античних дослідників метафори, отримав продовження у численних сучасних теоріях метафори. Так, серед най-

більш відомих представників інтеграційної теорії метафори згадаємо ім'я німецького філософа і культуролога Е. Кассірера, який вбачав у метафорі відбитки міфологічного мислення з властивим для нього синкретичним сприйняттям навколишнього світу, тому вважав метонімію і синекдоху різновидами метафори, а основним принципом побудови як мовної, так і міфологічної “метафори” *pars pro toto* [3, с. 33-43].

Погляди на метафору і метонімію суттєво змінилися з появою новітньої галузі мовознавства – когнітивної лінгвістики, що визначає метафору як прояв мисленнєвої діяльності людини, ментальну основу процесів концептуалізації і категоризації навколишнього світу, засобом мовної інтерпретації знань (М. Джонсон, Дж. Лакоффа, В. Маслова, Х. Ортега-і-Гассет та ін.). Найбільш виразно, на наш погляд, спільний підхід до вивчення двох когнітивних процесів (метафори і метонімії) репрезентований у теорії концептуальної інтеграції, або блендингу (*mental blending*), що належить представникам американської школи когнітивної лінгвістики Ж. Фокон'є і М. Тернеру [6, 8]. Автори теорії розглядають метафору як окремий випадок концептуальної інтеграції, а процес метафоризації як частину механізму ментального відображення (*mapping*). Згідно теорії, метафора представляє один із найбільш важливих і поширених когнітивних процесів (концептуалізацію) і забезпечує зв'язок між мисленням і мовою. Метафоричне відображення відбувається завдяки переходу зі сфери-джерела до цільової сфери через створення спільного ментального простору, особливу роль у створенні якого відіграють ментальні зони змішування, де можливі різні види проєкцій. Метафора і метонімія у процесі когнітивної операції можуть кооперувати у створених зонах блендингу, породжуючи нові ментальні одиниці. На відміну від теорії концептуальної метафори М. Джонсона і Дж. Лакоффа, автори якої інтерпретують метафору через введення поняття “метафорична модель” зі сферою-джерелом і цільовою сферою, Ж. Фокон'є і М. Тернер створюють додаткові ментальні простори для взаємодії метафори і метонімії, намагаються обґрунтувати потенційну взаємозалежність складних інтеграційних процесів. Теорія концептуальної інтеграції розширює можливості дослідження метафори і метонімії, демонструє якісно новий динамічний підхід до когнітивних процесів.

На наш погляд, свідченням популярності ідей, запропонованих американськими вченими, є швидке поширення термінологічного неологізму “метафтонімізація” (*metaphonymy*), автором якого є відомий бельгійський лінгвіст Л. Гуссенс [7, р. 349-378]. У вступі до свого дослідження “Метафтонімізація: взаємодія метафори і метонімії у виразах мовної дії” (“*Metaphonymy: The interaction of Metaphor et Metonymy in Expressions for Linguistic Actions*”) Л. Гуссенс зауважує: “although in principle metaphor et metonymy are distinct cognitive processes, it appears to be the case that the two are not mutually exclusive,” – хоча в принципі метафора і метонімія є різними когнітивними процесами, очевидно, що це той випадок, коли вони не виключають одне одного [7, р. 350]. Проблемі взаємодії метафори і метонімії на ментальному і мовному рівнях присвячено чимало зарубіжних досліджень (Л. Гуссенс, О. Діез, Г. Радден, Ф. Руїз де Мендоза, Ж. Фокон'є та ін.), але особливу увагу привертає колективна монографія “Метафора і метонімія на перехресті доріг” (“*Metaphor et Metonymy at the Cross-*

roads”), видана іспанським когнітивістом А. Барселлоною, який одночасно є одним із авторів видання. У передмові до видання А. Барселлона висловлює гіпотезу, що будь-яке метафоричне відображення попередньо передбачає метонімічну проєкцію, - “that every metaphorical mapping presupposes a conceptually prior metonymic mapping” [5, р. 16], отже метонімія є фундаментальним когнітивним явищем, а метонімія і метафора можуть взаємодіяти, створюючи особливий синкретичний вид метафори – метонімічну метафору. Для ілюстрації цього складного процесу скористаємося інтеграційною моделлю взаємодії двох когнітивних процесів, запропонованою російською дослідницею О. Шармановою: $(A \text{ замість } B) + (A \in B) = X$, де на першому етапі відбувається метонімічна транспозиція ($A \text{ замість } B$), а на другому - метафорична транспозиція ($A \in B$), що призводить до виникнення явища метафтонімізації (X) [4, с. 14].

Для дослідження випадків перетину метафори і метонімії ми не випадково обрали грецько-латинські анатомічні терміни, оскільки останні здобутки когнітивного термінознавства доводять, що одиниці спеціальної мови репрезентують не тільки фрагменти наукової картини світу, але й міфологічні уявлення про навколишній світ, а також наївно-буденні знання носіїв мови. Ми усвідомлюємо складність лінгвокогнітивного і лінгвокультурологічного дослідження термінології, від формування якої нас віддаляють тисячоліття, факт відсутності реальних носіїв мови, а також різницю у сприйнятті світу давніми греками і римлянами і сучасними мовцями. Але беззаперечним є описовий характер анатомічної термінології, що зумовило особливу роль метонімічних і метафоричних процесів у її формуванні, зокрема широке використання принципу суміжності для створення просторово орієнтованих термінів із вказівками на місцезнаходження, форму і розмір анатомічних утворень. З іншого боку, за визначенням російського мовознавця Д. Гудкова, тіло людини є основою концептуалізації світу, отже постійним джерелом метафоризації: “рефлексія над власним тілом і його межами, будовою є джерелом як сприйняття і опису простору..., так і універсальних метафор” [2, с. 72]. Специфіка обраного об'єкта дослідження передбачає застосування таких методів: описового – для презентації результатів, зіставного – для виявлення спільного і відмінного у складі грецько-латинської і української анатомічної термінології, а також лінгвокогнітивного і лінгвокультурологічного аналізу для виявлення універсальних і специфічних компонентів термінів.

На наш погляд, ознаки взаємодії метонімії і метафори є характерними для деяких категорій грецько-латинських анатомічних термінів, зокрема термінів-епонімів і демінутивів. Епоніми (грец. *ἐπώνυμος* – той, хто надав ім'я) – це особлива категорія власних назв, частина яких внаслідок процесу термінологізації зазнала деонімізації і перейшла до категорії апелятивів, а частина зберегла первісне метонімічне значення категорії належності. У другому випадку маємо на увазі анатомічні терміни-словосполучення, де епонім у формі родового відмінку (*genetivus possessivus*) виконує функцію неузгодженого означення. Власна назва в анатомічній термінології вказує на вмотивованість переносного значення, називає або міфічного “володаря” певної частини тіла/органа, або лікаря, який досліджував цей орган, отже відображає метонімічну проєкцію за суміжністю

(А замість В), наприклад, tendo Achillis – сухожилля Ахіллеса, tuba Eustachii – евстахієва труба. Проаналізуємо перший випадок: фразеологічний вираз “ахіллесова п’ята” має метафоричне значення “слабке, вразливе місце”, оскільки вказує, куди саме влучила стріла Паріса, смертельно вразивши героя. Метафора утворилася на основі метонімічного перенесення із мотивуючим значенням pars pro toto: п’ята як частина тіла героя Ахіллеса. В анатомічній термінології “п’яту” за принципом подібності замінило “сухожилля” (tendo) як найбільш вразлива частина нижньої кінцівки людини (А є В), але при цьому була збережена ознака належності, отже метафора зберігає метонімічну основу. Інша група термінів-епонімів міфологічного походження представляє ономастичні метафори, наприклад, atlas, atlantis *m* – перший шийний хребець; iris, iridis *f* – райдужна оболонка ока. На першому етапі семантичної трансформації відбувається метонімічне переосмислення божественного імені у ментальному просторі міфології за мотивуючою ознакою: титан Атлант, за наказом Зевса, тримає небосхил і є символом могутності і витривалості; богиня Ірида – вісниця богів, головним атрибутом якої є райдуга, отже власна назва перетворюється на символ. На другому етапі можлива часткова концептуальна інтеграція ментального простору міфології (сфера-джерело) і ментального простору анатомічної термінології (цільова сфера), що призводить до метафоричної транспозиції імені у новому переносному значенні. У процесі термінологізації відбувається трансформація метонімічної ознаки, власна назва втрачає зв’язок з міфологічною персоналією і переходить до категорії апелативів, отже формується метонімічно орієнтована метафора.

Окрему групу анатомічних термінів, утворених шляхом метафтонімізації, представляють деякі терміни-демінітиви. Хоча на першому етапі семантичного формування демінутивні назви, що походять від назв частин

тіла або внутрішніх органів, відображають метонімічну проекцію за принципом суміжності (pars organi pro parte corporis humani / organum – частина органа замість частини тіла / органа), але підпадають під процес метафоризації, оскільки не є зменшеними копіями частин тіла / органів, від назв яких вони походять, наприклад: venter, ventris *m* – шлунок → ventriculus, і *m* – шлуночок (серця); caput, itis *n* – голова → capitulum, і *n* – головка; genu, us *n* – коліно → geniculum, і *n* – колінце та ін. Процес метафоризації демінутива спирається на первинні метонімічні відносини, отже метафора є вторинною по відношенню до метонімії.

У підсумках зазначимо, що витoki теорії метафори і метонімії, приховані в античному ученні про тропи і фігури, зокрема Арістотеля і Квінтіліана, знайшли своє відображення в теорії концептуальної метафори, або блендінгу, базуються на спільному підході до вивчення двох головних когнітивних процесів. Змішування, злиття ментальних просторів сфери-джерела і цільової сфери, взаємодія у створених ментальних зонах різних проєкцій відображає динаміку мисленнєвих процесів, їх творчий характер, що призводить до виникнення метонімічно орієнтованих метафор. Сучасні прихильники інтеграційного підходу або наслідують положення теорії Арістотеля про підпорядкованість метонімії метафорі, або наголошують на взаємодії цих двох механізмів, що породжує явище метафтонімії. Описовий характер і просторова орієнтованість анатомічної термінології надають можливість визначити динаміку формування переносних значень, окремі випадки взаємодії метафори і метонімії у складі грецько-латинських анатомічних термінів. Метонімія як об’єктивний процес, заснований на родо-видових відносинах і принципі суміжності, найбільше сприяє створенню термінологічних класифікаційних назв, а метафора, завдяки перепідпорядкуванню мотиваційної ознаки, забезпечує мовну інтерпретацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Поэтика, - Л.: Академия, 1927. – 120 с.
2. Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю, - М.: Гнозис, 2008. 288 с.
3. Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры, - М.: Прогресс, 1990. С. 33-43.
4. Шарманова О.С. Особенности взаимодействия и интеграции метафоры и метонимии как способ образования метафтонимии // Вестник Воронежского университета: серия лингвистика и межкультурная коммуникация, 2016. №3. С. 11-14.
5. Barselona A. Introduction. The cognitive theory of metaphor and metonymy // Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective / ed. by A. Barselona. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2000. 356 p.
6. Fauconnier G., Turner M. Mental spaces: conceptual integration networks//Cognitive linguistics: basic readings/ed. by Dirk Geeraerts. Walter de Gruyter: GmbH&Co.KG,2006.P.303-371.
7. Goossens L. Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action // Metaphor and metonymy in comparison and contrast /ed. by René Dirven; Ralf Pörings. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2003. P. 349-378.
8. Turner M., Fauconnier G. Metaphor, metonymy and binding // Metaphor and metonymy in comparison and contrast /ed. by René Dirven; Ralf Pörings. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2003. P. 469-488.
9. Quintiliani M. Fabii “Institutio oratoria”, lib. IX, caput VI [De tropis]//Aula linguae latinae.–М.-Л.: Учпедгиз, 1950. С.81-87.

REFERENCES

1. Aristotle. Poetics, - Leningrad: Academy, 1927. – 120 p.
2. Gudkov, D.B., Kovshova, M.L. Corporal code of Russian culture: materials for the dictionary, -Moscow: Gnosis, 2008.288 p.
3. Cassirer, E. The force of metaphor // Theory of metaphor, - Moscow: Progress, 1990. P. 33-43.
4. Sharmanova, O.S. The peculiarities of interaction and integration of metaphor and metonymy as a way of formation of metaphonymy // Vestnik Voronezhskogo universiteta: serija lingvistika i mezhkulturnaja kommunikacija, 2016. №3. P. 11-14.

Linguo-cognitive dimensions of Latin medical terminology: on the intersection of metaphor and metonymy

O. G. Mykhailova

Article is dedicated to the evolution of antique theory of the metaphor of Aristotle and Quintilian that was developed in the theory of conceptual integration or blending by G. Fauconnier and M. Turner. The idea of joint approach to the study of metaphor and metonymy revealed creative character of these basic cognitive processes, the interaction of which was laid down into the foundation of hybrid phenomenon of metaphonymy. The instances of interaction of metaphor and metonymy have been determined on the examples of Latin anatomic terminology.

Keywords: metaphor, metonymy, mental space, anatomic terminology, Latin.